

Ružový a modrý svet v poézii pre deti I – východiská

Sonda do rodových aspektov vybraných diel autoriek a autorov slovenskej poézie pre deti od roku 1956 po súčasnosť

Ivana Hostová, Filozofická fakulta PU, hostova.ivana@gmail.com

Kľúčové slová: poézia pre deti, rodovosť, schematizmus, utváranie identity detského čitateľa

Keywords: children's literature, poetry, gender, schematism, young reader's identity forming

Úvod – dva druhy schematizmu

Nosnou témou diskurzu o detskej literatúre je už niekoľko desaťročí boj medzi didaktizmom na jednej strane a estetickou autonómiou s rešpektovaním detského videnia sveta na strane druhej. Ako píše Z. Stanislavová, „v polovici 50. rokov sa [...] aj v tvorbe pre deti začali objavovať signály ohlasujúce zmeny tvorivých programov“, pričom iniciačným proklamatívnym dokumentom bol referát „o stave tvorby pre deti a mládež Literatúra pre deti a mládež – dôležitý prostriedok socialistickej výchovy nových pokolení, ktorý [...] na jar 1956 predniesol Jozef Horák“ (Stanislavová, 2009, s. 23 – 24). Prelomovým poetickým textom (i keď dlho osamoteným) z hľadiska presunu primárneho fokusu z normatívnej výchovy na estetickú slobodu je podľa O. Sliackeho vydanie básnickej zbierky Kristy Bendovej *Bola raz jedna trieda* (1956), ktorú jej „humoristicko-satirický uhol pohľadu [...] uchránil pred priamočiarou deklaráciou vzťahu k dieťaťu a pred devalváciou poetologického aparátu“ (Sliacky – Stanislavová, 1998, s. 22). Manifestačne bol tento presun najpreznannejšie sformulovaný Ľubomírom Feldekom v programovom článku *Bude reč o literatúre pre deti v Mladej tvorbe*¹ v roku 1958 a skonkrétnili a upevnili ho reprezentanti tzv. generácie detského aspektu koncom päťdesiatych, a najmä v prvej polovici šesťdesiatych rokov minulého storočia.

Až v nedávnom čase – za posledných približne dvadsať rokov – sa však v našom kontexte čoraz nástojčivejšie začala vynárať otázka iného schematizmu a normatívnosti, a to schematizmu zobrazenia rodovosti a rodových stereotypov. Tie môžeme charakterizovať ako „ustálené, zjednodušené až rigidné, presvedčenia o „vhodnom a primeranom“ správaní sa mužov a žien a ich „vhodných a primeraných“ vlastnostiach a ďalších psychických či sociálnych kvalitách“ (Lukšík, 2003). Rodové stereotypy (tak, ako stereotypy a normy každého druhu) majú najväčšiu moc, keď sa predkladajú percipientom vo veku, keď ešte nemajú plne vyvinuté kritické myslenie. Problematické je v tomto ohľade najmä „vyššie hodnotenie všetkého mužského“ (Koppermann, 1999, cit. podľa 2000, s. 148). Výskumy inonárodných detských literatúr a ilustrácií kníh pre deti pritom ukazujú, že rodové stereotypy sa vo svojej najustrnutejšej a najzastaranejšej forme premietajú práve do literatúry pre deti, a teda sú v nej zakorenené aspoň tak hlboko ako didaktizmus. Jej autori, ako pred časom napísala E. G. Belotti, „akoby ustrnuli v starých vzoroch, neschopných prispôbiť sa realite“ (1973, cit. podľa 2000, s. 29) v dôsledku čoho je „detská literatúra [...] zodpovedná za diskriminačný [...] a nehistorický postoj“ (tamže, s. 30). Je potrebné skúmať, či a ako bol a je tento druh schematizmu v slovenskej literatúre pre deti prítomný a do akej miery sú detské subjekty, detské postavy, ako aj obrazy dospelých ženských a mužských vzorov v literatúre pre deti od neho oslobodené a do akej miery z tohto hľadiska možno tvrdiť, že poetologickou zmenou na prelome päťdesiatych a šesťdesiatych rokov došlo k takej zmene detského protagonistu, že ten „týmto spôsobom získal **reálne** [teda nie stereotypné či schematizované] rozmery“ (Sliacky – Stanislavová, 1998, s. 22, zvýr. a pozn. I. H.). Tento

príspevok sa preto bude sústreďovať na prítomnosť a vývin rodových stereotypov v slovenskej poézii pre deti od roku 1956 po súčasnosť.

Dieťa je od prelomu medzi mladším (1. – 3. rok) a starším predškolským vekom (3. – 6. rok)² a v mladšom školskom veku (6. – 10. rok) mimoriadne vnímavé na charakteristiky späté s jeho rodom, keďže práve vtedy sa uňho tvorí rodová identita a povedomie o rodovej role. Z psychologicko-sociologického, resp. medicínskeho hľadiska „rodovú identitu definujeme ako subjektívne vnímanie seba samého ako maskulínneho alebo feminínneho [...]“. Tento koncept je úzko spätý s konceptom rodovej roly, ktorú definujeme ako vonkajšie prejavy osobnosti, reflektujúce rodovú identitu.“³ (Shuvo, 2009, prel. I. H.). Z nášho hľadiska je kľúčový fakt, že rodová výchova, produktom ktorej rodová identita je, začína už v novorodeneckom období⁴ (príp. ešte pred pôrodom – ak rodičia vedia pohlavie svojho dieťaťa). Rodová identita sa pritom „zvyčajne začne prejavovať [...] do 2-3 rokov veku“ a „rodová stabilita sa takmer u všetkých detí dosahuje vo veku 6 rokov [...] Počas zvyšného obdobia detstva a školského veku sa rodová identita dieťaťa upevňuje rodovou rolou.“⁵ (tamže). Rodová identita sa teda najvýraznejšie vytvára práve v období, kedy sa dieťa najviac dostáva do kontaktu s poéziou pre deti: podľa J. Kopála žánrový „odklon od poézie“ (1997, s. 39) nastáva až v staršom školskom veku (11. – 15. rok), kedy je rodová identita a povedomie o vlastnej rodovej role pevnou súčasťou osobnosti dospelávajúceho. Postavenie poézie pre deti je okrem toho špecifické v tom, že je vďaka atribútom svojej formy (rôzne druhy opakovaní – rytmické, rýmové, aliteračné a pod.) ľahko zapamätateľná – deti svoje obľúbené básničky poznajú naspamäť a pamätajú si ich často i celý život, a to výrazne ovplyvní ich vnímanie a pociťovanie seba a sveta.

Práca chce prispieť k overovaniu troch základných hypotéz, a to: 1) predpokladaného ústupu rodových stereotypov v poézii pre deti v danom časovom rozpätí (od roku 1956 po súčasnosť); 2) nepriamej úmernosti medzi estetickou kvalitou textu a stupňom prítomnej rodovej stereotypnosti (podobne ako je to s didaktizmom a estetickou autonómiou) a 3) nižšieho výskytu rodových stereotypov u žien – autoriek.

Metóda

Pre potreby štúdie je postačujúce rozčleniť sledované obdobie na tri úseky, a to 1956⁶ – prvá polovica sedemdesiatych rokov⁷, druhá polovica sedemdesiatych rokov – 1989 a 1989 po súčasnosť, keďže tie reflektujú hlavné medzníky v slovenskej literatúre tohto obdobia (uvoľňovanie schematizmu, nástup normalizácie a prevrat spojený s odlišnou (trhovou) reguláciou publikovania, ako aj so zosilneným nástupom ženských emancipačných snáh), a zároveň reflektujú špecifiká striedaní autorských generácií v literatúre pre deti.

Kritériá

Sémantické naplnenie rodových stereotypov v reklame na Slovensku možno podľa Lukšíka v skratke načrtnúť nasledovne: „Muži musia byť silní, bohatí, sebavedomí, úspešní, atletickí (podobne staršiemu ideálu udatného vojaka či nezdolného roľníka) a ženy musia byť krásne a mladé ako modelky a keď nie sú mladé, tak starajúce sa o domácnosť. Ženy sú tiež zobrazované ako sexuálne prístupné, ako sexuálne objekty, sexuálne nezrelé - pasívne, bezmocné a závislé.“ (Lukšík, 2003). Za najčastejšie atribúty stereotypizovanej ženskosti zobrazovanej v amerických detských obrázkových knihách možno podľa Turnerovej-Bowkerovej považovať „krásna, vystrašená a neschopná“ a „veľký, hrozný a neľútostný“⁸ (Turner-Bowker, 1996, cit. podľa Ya-Lun Tsao, 2008, prel. I. H.) sú stereotypné vlastnosti mužov. Kramerová v štúdiu o literatúre pre deti uvádza, že ženy sú zobrazované ako „emocionálne, pochabé, nešikovné a menej inteligentné. Sú pasívne, nežné, rodinne zamerané, materské a málo asertívne“ (tamže, s. 19)⁹. Na druhej strane muži sú „šikovní a zameraní na úspech“¹⁰ (tamže). Fitzpatrikovej a McPhersonovej výskum najnovších amerických obrázkových detských knížiek ukázal, že „muži boli aktívnejší a rodové stereotypy bežné. Rodovo neutrálne správanie bolo typickejšie pre mužov ako pre ženy.“¹¹

(Fitzpatrick – McPherson, 2010, s. 127). Napriek nespochybniteľnému kultúrne podmienenému a geograficky premenlivému obsahu žensko-mužských stereotypov možno vďaka masovej globalizácii a dynamickej výmene informácií predbežne pracovať so zovšeobecnenými charakteristikami rodových stereotypov, ktoré mužskej role pripisujú aktívnejšie činnosti (šport, riešenie problémov) a ženskej pasívnejšie činnosti prevažne zamerané na starostlivosť o výzor, dieťa a domácnosť. Analýzou zvoleného korpusu textov bude možné skonkrétniť obsahy rodových stereotypov v slovenskej poézii pre deti od r. 1956 po súčasnosť. Za všeobecný faktor podporujúci rodovú stereotypnosť textu možno považovať jednak percentuálnu prítomnosť rodovo príznakových lyrických subjektov, postáv (keďže veľká časť poézie pre deti má často epický pôdorys, a teda i postavy) a dospelých životných vzorov. Ďalšie *Kritériá na hodnotenie kníh pre deti*, o ktoré sa môžeme pri interpretácii oprieť, uvádza už zaniknutý feministický časopis *mutter.mund*: „*Vystupujú dievčatá a ženy ako samostatné osobnosti plné fantázie a schopné vývinu? / Je v knihe vyjadrená mnohotvárnosť ženských skúseností, schopností a záujmov? [...] Pohybujú sa chlapci mimo tradovaných vzorcov mužskosti a hrdinstva? Je v knihe miesto pre mužskú citlivosť, starostlivosť, otvorenosť a obavy? Alebo sa ich konanie riadi bežnými klišé? / Kto má nápady, kto je iniciátorom, kto sa presadzuje? Sú aj dievčatá a ženy zaangažované a kompetentné? Sú v knihe zobrazené rôzne formy spolužitia? Sú prezentované bez negatívnych predsudkov ako samozrejmé formy spolužitia? / Ako je to s delbou práce v rodine a s pomerom medzi prácou v zamestnaní a v domácnosti?*“ (Kriterien, 1999, cit. podľa 2000, s. 148). Okrem identifikácie obsahovej náplne stereotypov, ich zmeny, úbytku či nárastu v priebehu času a ich závislosti od estetickkej kvality textu bude teda zaujímavé zistiť i to, či v slovenskej poézii pre deti nájdeme i aktívne vyvracanie stereotypov.

Korpus

Voľba korpusu na výskum danej problematiky nemôže kvôli snahe o postihnutie práve takého časového obdobia, na ktorom možno predpokladať, že bude badateľná zmena, byť iná ako výberová. Keďže nebolo možné opierať sa o iné základné výskumy či analýzy (keďže ak nejaké vôbec existujú, sú roztratené v recenziách alebo existujú len ako poznámky v čiastkových štúdiách), výber nebude ani vyčerpávajúci, a možno nebude ani dostatočne reprezentatívny. Ale akékoľvek výhrady v tejto oblasti poukazujú na stav výskumu tejto problematiky. Zvolila som si tri zdroje literatúry, ktoré budú spoluutvárať korpus interpretovaných textov:

1. Populárne básnické knihy, ktorých prvé vydanie sa objavilo v sledovaných obdobiach. Primárnym kritériom pri ich výbere teda bude percepcia. Pri ich určení som vychádzala z výsledkov krátkého on-line dotazníka, jadro ktorého tvorili dve otázky: 1. Aké knižky básničiek pre deti si pamätáte z detstva? a 2. Ak máte deti či vnúčatá, aké knižky básničiek im čítavate či ste im čítavali? Zodpovedalo ich 58 respondentov prevažne vo veku 21 – 30 rokov. Vek sa však neukázal byť smerodajným kritériom, keďže napriek nízkemu vekovému priemeru najvyšší index opakovania mali knižky, ktorých prvé vydania vyšli už pred rokom 1956¹²; do korpusu skúmaných textov som preto zaradila tituly, ktoré sa nezávisle opakovali aspoň dvakrát¹³. Opakovane sa objavovali štyri básnické knižky, patriace do sledovanej oblasti: prvé obdobie: Krista Bendová: *Bola raz jedna trieda* (1956, v dotazníku si na ňu spomenuli štyria respondenti), druhé obdobie: Tomáš Janovic: *Kto sa nehrá, z kola von!* (1986, tiež si na ňu spomenuli štyria opýtaní), Ján Anđel: *Klásky* (1986, v dotazníku ju uviedli štyria respondenti) a tretie obdobie: Milan Rúfus: *Modlitbičky* (1990, v dotazníku sa opakovali až sedemkrát).

2. Druhý okruh knižiek bude pozostávať z vybraných diel autorov a autoriek poézie pre deti, ktoré sú považované za podstatné, resp. sú pozitívne hodnotené z pohľadu literárnej vedy¹⁴.

3. Zvyšok korpusu budú tvoriť viac-menej náhodne vybrané knižky menej reflektovaných autorov a autoriek z jednotlivých vyčlenených období. Náhodnosť výberu bude regulovaná snahou o rovnaké zastúpenie ženských a mužských autorov¹⁵.

Špecifické postavenie budú mať knižky z posledného vývinového obdobia, ktoré je jednak kvôli nedostatočnému časovému odstupu, a jednak kvôli často konštatovanej neexistencii novej poetiky, resp. celkovo znižujúcej sa kvality detskej poézie ťažké rozdeliť na kľúčové a „tie ostatné“, preto ich budeme reflektovať bez tohto rozdielu¹⁶.

Poznámky

1 Feldek, Ľ.: Bude reč o literatúre pre deti. In: Mladá tvorba, 3, 1958, č. 4, s. 9 – 10.

2 Vekové obdobia príjemcov literatúry pre deti a mládež preberáme z Kopál, 1997, s. 39.

3 „Gender identity is defined as a personal conception of oneself as male or female [...]. This concept is intimately related to the concept of gender role, which is defined as the outward manifestations of personality that reflect the gender identity.“

4 Matky napríklad častejšie odmietajú dojsť dievčatá ako chlapcov, novorodencov mužského pohlavia berú na ruky na dlhšie obdobie (por. Scheu, Ursula: Nenarodíme sa ako dievčatá, urobí nás nimi. In: *Aspekt*, 8, 2000, 1, s. 31 – 46.).

5 „expression of a gender identity [...] usually takes place by age 2-3 years“ a „Gender constancy is thought to be achieved by age 6 years in nearly all children [...] Throughout the rest of childhood and school years, a child's gender identity is typically reinforced by gender role.“

6 Rok 1956 možno oproti tradičnému prelomovému roku v literatúre pre deti – 1960 chápať ako medzník najmä preto, že v tomto roku vyšla Bendovej *Bola raz jedna trieda* a ešte pred rokom 1960 zasa leporelá vytvorené príslušníkmi tzv. trnavskej skupiny (J. Stacho: *Čokoládová rozprávka* (1959), Ľ.: Feldek: *Hra pre tvoje modré oči* (1959)), ako aj prvá detská knižka M. Válka *Kúzla pod stolom* (1959). Teda „V polovici 50. rokov sa tak aj v tvorbe pre deti [tak ako v tvorbe pre dospelých] začali objavovať signály ohlasujúce zmeny tvorivých programov.“ (Stanislavová, 2009, s. 23, pozn. I. H.).

7 Pri vyčlenení tohto medzníka sme vychádzali z periodizácie, akú navrhuje Z. Stanislavová: „pomerne početní autori zo začiatku 70. rokov [...] nepociťovali potrebu zásadnejšej zmeny. [...] Ani s odstupom času ich nepociťujeme ako osobitnú generáciu, skôr ako plejádu autorov tvoriacich „satelitnú“, druhú vlnu generácie detského aspektu. [...] Až určitý nevelký časový odstup ukazuje, že v súvislosti s autormi druhej polovice 70. rokov [...], posilnenými o autorov druhej polovice osemdesiatych rokov [...] možno hovoriť o novom „generačnom“ posune v slovenskej detskej literatúre“ (Stanislavová, 2001, s. 7).

8 V origináli: „beautiful, frightened, and worthless“ a „big, horrible, and fierce“.

9 V origináli: „emotional, silly, clumsy, and lacking intelligence. They are passive, gentle, domestic, motherly, and unassertive“.

10 V origináli: „competent and achievement-oriented“.

11 V origináli: „males were more active; gender stereotypes were common. Gender neutral behaviors were more likely to be done by males. Females were more likely to be depicted as children and humans; whereas males were mostly depicted as animals, adults, and superheroes.“.

12 Najfrekvencovanejšie boli zbierky: *Čin-čin* (1943) Ľ. Podjavorinskej (9 opakovaní), *Maľovaná abeceda* (1954) J. Smreka (tiež 9 opakovaní), *Rázusovej-Martákovej prebásnenie leporela Môj macík* (1. slovenské vydanie v r. 1953) od Z. Alexandrovovej (8 opakovaní) a výber z básní Ľ. Podjavorinskej *Už ho vezú* (1965; 6 opakovaní). Jednoznačne najpopulárnejšou autorskou básňou bola báseň *Žabiatko* od Ľ. Podjavorinskej (7 opakovaní).

13 Za nízky index opakovania je zodpovedný nielen vek najpopulárnejších knížiek a relatívne malá vzorka respondentov, ale aj množstvo odpovedí typu „Nepamätám si žiadne.“ a „Žiadne, pamätám si len prózu, poéziu mi rodičia vôbec neposkytovali.“.

14 Do tohto okruhu patria všetky knižky z prvej množiny okrem Kláskov J. Andela. Pre prvé obdobie: Ľ. Feldek: *Hra pre tvoje modré oči* (1959), *O hluchej babke a vnúčikovi Zlatúšikovi* (1967) J. Stacho: *Čokoládová rozprávka* (1959), M. Válek: *Kúzla pod stolom*, (1959) , *Do Tramtárie* (1970), L. Friedlová: *Kufrík* (1968), Š. Pártošová: *Svätojánske mušky* (1968). Pre druhé obdobie: T. Janovic: *Drevený tato* (1979), Š. Moravčík: *Raketa so zlatým chvostom* (1980), D. Wagnerová: *Hviezda a kahanček* (1981), D. Hevier: *Nevyplazuj jazyk na leva* (1982), *Krajina zázračno* (1983).

15 Prvé obdobie: K. Bendová: *Kvapôčky* (1963), *Zázračné cvičky* (1970), J. Štítnická: *Riekanky z čítanky* (1971) J. Pavlovič: *Bola raz škola, bol raz žiak* (2000, reedícia knižky *Lov slov* (1971)). Druhé obdobie: M. Baslíková: *Letenka pre mušku* (1984).

16 D. Hevier: *Futbal s papučou* (1989), *Heviho ABC* (1995), B. Droppa: *Laktibrada žienku hľadá* (2000), D. Dragulová-Faktorová: *Čáry-máry, zmizli čary* (2000), D. Hivešová-Šilanová: *Zvončekový mužiček* (2000), V. Šefčík: *Kniha na vydaj* (2000), J. Bodnárová: *Čo som videla pri jazere Was ich am See zu sehen bekam* (2003), D. Wagnerová: *Básničková babka* (2003), A. Tešovičová: *Bola Mica u holiča? (a iné vážne otázky). Zbierka básní pre najmenších* (2005) a P. Sabolová: *Blcha v cirkuse* (2009).

Literatúra

BELOTTI, Elena Gianni: Dalla parte delle bambine. Miláno: Giangiacomo Feltrinelli Editore, 1973, cit. podľa: Hra, hračky a detská literatúra. In: *Aspekt*, 8, 2000, č. 1, s. 29

BIANCHI, Gabriel et al.: *Q-metodológia – alternatívny spôsob skúmania sexuálneho zdravia*. Bratislava: SAV, 1999. ISBN 80-900981-6-9

FITZPATRICK, Maureen J. – MCPHERSON, Barbara: Coloring Within the Lines: Gender Stereotypes in Contemporary Coloring Books. In: *Sex Roles*, zv. 63, č. 1 – 2, s. 127 – 137

KOPÁL, Ján: *Próza a poézia pre deti a mládež*. Nitra: Enigma, 1997, 313. ISBN 80/85471-48-5

KOPPERMANN, Carola: Man kommt nicht als Frau zur Welt, man wird es. Zum Begriff „geschlechtsspezifische Socialisation“. In: *mutter.mund*, 1997, č. 4, cit. podľa: K pojmu rodovo špecifická socializácia. In: *Aspekt*, 8, 2000, č. 1, s. 148

KRAMER, M. A.: Sex-role stereotyping in children's literature. Diplomová práca.

Pennsylvania: Pennsylvania State University, 2001, s. 19, cit. podľa: Tsao, Ya-Lun: Gender issues in young children's literature. In: *Reading Improvement*, Fall 2008. FindArticles.com. [cit. 10. 9. 2010]. Dostupné na internete:

http://findarticles.com/p/articles/mi_hb6516/is_3_45/ai_n28566596/

KRITERIEN. In: *mutter.mund*, 1999, č. 11, cit. podľa Kritériá na hodnotenie kníh pre deti. In: *Aspekt*, 8, 2000, č. 1, s. 148

LUKŠÍK, Ivan: Rodové stereotypy. In: Bianchi, Gabriel (Ed.): *Upgrade pre sexuálnu výchovu*. Bratislava: Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV vo vydavateľstve SAV VEDA, 2003. ISBN 80-224-0783-6

SHUVO, Ghosh: *Sexuality, Gender Identity* [online.] 2009. eMedicine.medscape.com [cit. 5. 9. 2010]. Dostupné na internete: <http://emedicine.medscape.com/article/917990-overview>

SLIACKY, Ondrej – STANISLAVOVÁ, Zuzana: *Kontúry slovenskej literatúry pre deti a mládež v rokoch 1945 – 1997*. Prešov: Náuka 1998, 180 s. ISBN 80-967602-6-2

STANISLAVOVÁ, Zuzana: *Autor, text, generácia, región*. Prešov: Metodické centrum Prešov, 2001, ISBN 80-8045-236-9

STANISLAVOVÁ, Zuzana: Kým zvíťazila moderna. Slovenská literatúra pre deti a mládež na prelome 50. a 60. rokov 20. storočia. In: *Bibiana, revue o umení pre deti a mládež*, XVI, 2009, č. 3, s. 21 – 30

TURNER-BOWKER, Diane M.: Gender stereotyped descriptors in children's picture books: Does "Curious Jane" exist in the literature? In: *Sex Roles*, 35(7-8), 461-487, cit. podľa: Tsao, Ya-Lun: Gender issues in young children's literature. In: *Reading Improvement*, Fall 2008.

FindArticles.com. [cit. 10. 9. 2010]. Dostupné na internete:

http://findarticles.com/p/articles/mi_hb6516/is_3_45/ai_n28566596/

TSAO, Ya-Lun: Gender issues in young children's literature. In: *Reading Improvement*, Fall 2008. FindArticles.com. [cit. 10. 9. 2010]. Dostupné na internete:

http://findarticles.com/p/articles/mi_hb6516/is_3_45/ai_n28566596/

Summary

The present study – the first in the series – introduces the outline of the gender stereotypes in humanities in the international context and prepares the ground to further study of the subject as applied to Slovak context, namely to Slovak children's poetry since 1956 to this day. It investigates the attributes generally connected with schematic gender portrayal in the western culture, delimitates the time intervals specifically relevant to Slovak children's literature history and selects the corpus to be analysed in order to determine the interdependence of the various factors that contribute to the hypotheses construction. Three basic hypotheses are tested: 1) the decline in the amount and strength of gender stereotypes in time; 2) inverse proportion between aesthetic quality of the text and the degree of gender stereotypicality and 3) lower degree of gender stereotypicality in women writers.